

Весна ЗАРКОВИЋ*

БОРБА ВИЛИЈАМА ДЕНТОНА ЗА ПОБОЉШАЊЕ ПОЛОЖАЈА ХРИШЋАНА НА БАЛКАНУ И У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ ПОЧЕТКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

Апстракт: Међу ретким гласовима који су се средином XIX века могли чути на Западу, а који су говорили у корист Срба и хришћана у Османском царству, био је глас Вилијама Дентона (1815–1888), свештеника англиканске цркве. Он је у периоду од 1862. до 1877. године објавио више дела у којима се залагао за побољшање положаја хришћана и праведнију политику британске владе. У раду се даје преглед његових ставова, изнетих у књигама и другим списима.

Кључне речи: Вилијам Дентон, Срби, хришћани, Османско царство, XIX век, Велика Британија.

Предела Османског царства током XIX века још увек су добрим делом били обавијени велом тајне и непознати широком кругу људи у Европи. Сведочанства ретких путописаца који су пропутовали овим крајевима и оставили своја запажања, као да нису могла продрети у јавност. Обичан свет земаља западне Европе мало је знао о збивањима на истоку континента, а недостатак информација је ту незаинтересованост још више поткрепљивао. Владе најзначајнијих европских држава нису биле у таквом положају, јер су информације добијале од својих конзула, који су службовали широм Османског царства. Ипак, и оне често игноришу ситуацију у Турској гледају кроз

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

призму личних интереса. Борба за патронатом над хришћанима Османског царства претворила се у борбу за остварење личних интереса појединих држава. Тако проистекла политика великих сила није давала наде балканским народима, који су на крају своје питање решавали сами. Због такве ситуације избијали су устанци Срба и Грка, који су на тај начин стекли своје државе, али је ван њихових граница, у оквиру Османског царства, још дуго остао значајан део српског и грчког, али и другог хришћанског становништва. Очекујући ослобођење од своје слободне браће, ово становништво се нашло у незавидном положају и на мети бранитеља посусталог царства, које је у њима видело извор лоших прилика и све чешћег интервенционизма европских држава. Интервенције европских сила да се поправи положај хришћана резултирале су Хатишерифом од Гилхане 1839. и Хатишерифом из 1856. године, али хришћанима нису донеле значајна побољшања, што говори о (не) заинтересованости, како Порте и султана, тако и влада европских земаља да прокламоване реформе успеју.

Реформе не само да нису поправиле положај хришћанског становништва, већ су га и погоршале. Свака најава изједначавања у правима хришћана са муслиманима изазивала је реакцију конзервативног дела становништва, које је било у огромној већини и које је сматрало да је то удар на основне елементе државе и друштва утемељених на шеријатском праву. Треба знати да прокламоване реформе предвиђају, поред осталог, и увођење грађанских судова, што је било у директној супротности са схватањима утицајне уleme, која је на то гледала као на директан атак на своја права.¹ Управо је такав састав судова, од припадника свештенства, које је карактерисала неквалификованост, пристрасност и једностраност погледа, изазивао реакције обесправљених, који су помоћ тражили на другој страни, а не у суду.

У таквој ситуацији су били сви хришћани, а нарочито Срби из Старе Србије, који су осим од муслиманског, били притиснути и од арбанашког етничког елемента, који је био под утицајем не само идеолошких, већ и економских фактора. Код Арбанаса су ови фактори јако повезани; они своје понашање према Србима (од којих води порекло знатан део Арбанаса на простору Старе Србије) правдају идеолошким, а не економским разлозима, који су најчешће и прави узрок. Ненавикнути на рад, Арбанаси су се издржавали од рада српске раје, коју су често пљачкали.² Због зулума се Срби ис-

1 Процес увођења лаичких судова завршен је тек 1926. године такозваном „правном револуцијом“. Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, Српска књижевна задруга, Београд 2004, 155.

2 Исте квалитетације за понашање Турака у другим деловима царства износи и Вилијам Дентон позивајући се на извештаје британских и других конзула (В. Дентон, *Кристијани у Турској*, Нови Сад, 1864, passim). На више места у књизи он даје податке

ељавају, њихов број се смањује, а злодела Арбанаса појачавају. Ситуација се нарочито погоршала после Берлинског конгреса, када се доласком мухацира из Босне и Топлице, који се, такође, нису бавили обрадом земље, број Срба за кратко време знатно смањио њиховим пресељавањем у Србију. Познат је пример сведочења турских ага почетком XX века, који кажу: „Док сте ви овде (мисли се на Србе, прим. В. З.) имаћемо и ми користи од земље, вашим одласком пропаће и она“. Опадањем броја Срба смањује се радно и становништво које се може пљачкати, па је такав живот Арбанаса све теже опстајао. Због тога се, како је време одмицало и ближио се XX век, број зумума повећавао, а пљачкања била разноврснија и обимнија, обухватајући и најситније ствари.³

У таквој ситуацији Срби у Старој Србији покушавају да писањем жалби и молби поправе свој положај. Жалбе упућују на све стране, најчешће у Србију и Русију, али и султану и представницима западних земаља. Да то није било једноставно и да је скопчано с бројним опасностима, показује случај хаџи Серафима Ристића, који приликом предаје жалбе великом везиру Кибризли Мехмед паши септембра 1860. године умало није страдао.⁴ Управо ова жалба, која је, за разлику од претходних, добро документована, одсликава ситуацију и судбину сличних покушаја. Како је изостао адекватан одговор и реакција, њен аутор је поново написао жалбу 20. октобра 1860. године и упутио опет, не само великом везиру,⁵ већ и кнезу Михаилу и руском цару Александру II.⁶ Она се од првобитне разликује само по редоследу наведених злочина. Схватајући значај и документарност изнетих чињеница, у жељи да с њима упозна што шири круг људи, хаџи Серафим Ристић је исту у облику књиге штампао у Земуну 1864. године.⁷ Значај овог дела је, осим у изнетим подацима, и у томе што нас на самом почетку упознаје са једним

о пропадању турских села широм Османског царства, о смањивању броја становника појединих градова и регија. По њему, једини напредак види се код хришћана, било да су то Грци, Срби, Бугари, Јермени, Сиријци или други Арапи хришћани. Види ниже у раду пример града Смирне.

- 3 Има примера, изнетих у извештајима српских конзула, где се наводе предмети пљачке. Поред новца, то су све чешће крупна и ситна стока, али и најситнији делови покућства и, чак, гардероба. Примере види у: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2008, *passim*.
- 4 В. Секулић, „Векови нашег страдања“, у: Хаџи Серафим Ристић, *Плач Сџаре Србије*, Дом културе Свети Сава, Хвосно, Исток – Лепосавић, 2004, 69.
- 5 *Савременици о Косову и Мејхохији 1852–1912*, избор, предговор и објашњења Душан Т. Батаковић, СКЗ, Београд, 1988, 423.
- 6 Молбу кнезу Михаилу објавио је Милорад Радевић у: *Весник. Орџан савеза удруженој православној свешћенства Југославије*, бр. 745 и 746, септембар и октобар 1985. године.
- 7 *Плач Сџаре Србије*, написао и издао архимандрит Високих Дечана хаџи Серафим Ристић, Земун 1864. Књига је доживела још два издања под истим именом у Истоку – Приштини 1998. и Истоку – Лепосавићу 2004.

ретким примером залагања на западу да се поправи положај хришћана у Османском царству. Покретач ове идеје био је Енглеz Вилијам Дентон, клерик англиканске цркве, коме је хаџи Серафим Ристић посветио своју књигу. У посвети читамо:

„Ја посвећујем књигу ову пречасном господину Вилијаму Дентону; уздам се да ће великодушни пријатељ мога народа извинити слободу, коју сам узео нарочито у тој цели, да засведочим моју дубоку признателност красноречивом и храбром борцу за страдајуће христијанство.

Што сам не давно видео и чуо – страдања и кукања несретног христијанског народа на истоку – ја не могу пређе објавити свету док то најпре не препоручим нарочитој пажњи и заштити онога човека који је патњи сународника мојих велико срце своје отворио, и интересима човечанства своје перо посветио“.⁸

Хаџи Серафим Ристић био је потакнут на ово и вероватно охрабрен у својој намери да прикаже положај Срба у Старој Србији Дентоновом књигом која се управо у то време појавила у Енглеској, а затим и у Немачкој, двама утицајним земљама у Европи, чији се став пажљиво слушао и у Османском царству. Био је то редак и изузетан пример залагања на западу да се укаже на тежак положај Срба и осталих хришћана. Ова књига и њен аутор завређују посебну пажњу и стога што је њихова улога у данашњој нашој историографији слабо позната. Иако се у више својих дела Дентон бавио Србима и Србијом, као аутор није добио место у књигама које се баве овом проблематиком, чак ни у *Енциклопедији српске историографије*, одакле је изостављен вероватно зато што се у савременој литератури готово и не среће.⁹

Један од ретких савремених аутора који је обратио пажњу на Вилијама Дентона био је Дејан Медаковић, који га због његовог положаја у нашој историографији назива „заборављеним сведоком о Србији у XIX веку“. Међутим, овај рад академика Медаковића бави се, пре свега, делом *Serbien und die Serben* Вилијама Дентона и посебно његовим погледима на уметничко наслеђе Србије средином XIX века. Медаковић истиче да је Дентон своја излагања о нашим уметничким, пре свега црквеним споменицима, засновао на постојећој литератури, али и на личном увиду, што је његов највећи допринос. Тиме постаје готово незаобилазан сведок о стању наших грађевина половином XIX века. Значај његовог дела је и у томе што он постојеће

8 Хаџи Серафим Ристић, *Плач Старе Србије*, Дом културе Свети Сава, Хвосно, Исток – Лепосавић, 2004, 7.

9 *Енциклопедија српске историографије*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1997.

споменике и српску државу сагледава очима странца, другачије образованог и политички усмереног.¹⁰ Дело на које се Медаковић осврће – *Serbien und die Serben*, настоји да пружи целовиту слику о Србији средином XIX века, због чега је значајно као извор не само за историју уметности, већ и за етнологију, историју и политикологију, али су Дентонове политичке ставове више дошли до изражаја у другим делима. У најновије време Дентон је доведен у везу са делом хаџи Серафима Ристића и тако узгредно поменут у књизи *Стара Србија*.¹¹

Ко је био Вилијам Дентон, чији је усамљени глас средином XIX века упозоравао Европу на тежак положај хришћана у Османском царству? Вилијам Дентон (William Denton) је рођен марта 1815. године у Њупорту (Newport) на Острву Вајт (Isle of Wight) као најстарији син Џејмса (James) Дентона. Дипломирао је на Ворчестер колеџу (Worcester College) у Оксфорду, где је и стекао титулу МА (Master of Art). За ђакона англиканске цркве постављен је 1844. године у Цркви св. Андрије (St. Andrew's) у Бредфилду у Беркширу. Наредне 1845. године је постављен за свештеника, а затим 1850. за викара Цркве св. Ватоломеја (St. Bartholomew) у Лондону, где је остао до своје смрти. Јуна 1848. године оженио се са Џејн Ешпител (Jane Ashpittel), са којом је имао најмање два сина.¹² Због својих заслуга у Србији је одликован Орденом Таковског крста и Орденом Светог Саве. Умро је 2. јануара 1888. године у свом дому у Педингтону, у Лондону.

И пре него што је објавио књигу о тешком положају хришћана у Османском царству, залагао се за заштиту угњетаваних и сиромашних у Британији. Тако је његова петиција поводом пресељења сиромашних због изградње пруге у Лондону била читана у Дому лордова 28. фебруара 1861. године.

Написао је више дела са црквеном тематиком, која се могу поделити у две области: догматика и црквена историја. Поред тога, писао је и црквене песме у славу Господа.¹³ При крају живота написао је и историју Енглеске у XV веку,¹⁴ али су ипак његова најзначајнија дела везана за путовања по Балкану и положај хришћана у Османском царству.¹⁵

10 Д. Медаковић, „Вилијам Дентон – један заборављени сведок о Србији у XIX веку“, *Balkanica*, бр. 13–14, (1982–1983), Балканолошки институт, Београд, 392.

11 С. Терзић, „Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације, Рашка, Косово и Метохија, Скопско-теговска област“ *Православна реч*, Историјски институт, Београд, 2012, 26, 63–64.

12 <http://www.oxforddnb.com/templates/article.jsp?articleid=7522&back=>, [12. 04. 2013].

13 http://www.hymnary.org/text/be_thyself_a_nobler_gospel, [13. 04. 2013].

14 W. Denton, *England in the Fifteenth Century*, George Bell and sons, London, 1888.

15 [http://en.wikisource.org/wiki/Denton,_William_\(1815-1888\)_\(DNB01\)](http://en.wikisource.org/wiki/Denton,_William_(1815-1888)_(DNB01)), [12. 04. 2013].

Дентон је имао личне контакте са припадницима православних цркава на Блиском истоку и Балкану, одакле су произашла његова дела о Србији, Црној Гори, хришћанима у Османском царству и Источном питању. Као резултат тих контаката и личног боравка у Србији настала је 1862. године књига *Servia and the Servians*, једна од првих значајнијих и поузданих књига о Србији у Енглеској. Децембра 1876. године Дентон је у Сент Џејмс Холу у Лондону говорио на Националној конвенцији за Источно питање (National Convention on the Eastern Question), којом је председавао војвода од Вестминстера и лорд од Шефтсберија.¹⁶ Познавање Источног питања нагнало га је да у току ратова за ослобођење Србије (1876–1878) објави памфлет *Fallacies of the Eastern question*, у коме је још једном скренуо пажњу енглеској јавности на збивања у Турској и погрешна схватања Британаца и осталих на Западу у вези Источног питања.¹⁷

С пролећа 1862. године Дентон је посетио Србију и том приликом се уверио у тежак положај српског народа. Кренуо је из Лондона 14. априла 1862. године и у Србију стигао после четири дана путовања возом преко Париза, Беча, Пеште и Земуна.

Наша престоница је оставила јак утисак на њега, па бележи да само неколико главних градова Европе има бољи положај од Београда.¹⁸ У бољем упознавању Србије помогли су му бројни пријатељи, међу којима издваја Атанасија Јелића и М. Бујона (M. Buillon), француског трговца насељеног у Србији.¹⁹ По доласку у Србију Дентон је као црквени човек и Енглец посебно заинтересован за две ствари. Као духовник, пажњу је усмерио на проучавање црквених прилика у Србији, док му је као Енглецу, навикнутом да живи у слободи, пажњу привукла борба српског народа за ослобођење. Утолико га је више погађао став који се сретао у Европи и који је фаворизовао турску деспотију насупрот српских ослободилачких тежњи.²⁰ Зато је убрзо по објављивању књиге о Србији издао и књигу *The Christians in Turkey*, која се бави тешким положајем хришћана у Османском царству.²¹ Он је овим делом хтео да скрене пажњу на то да је тежак положај Срба само део лошег положаја свих хришћана под османском влашћу и да анимира енглески народ и политичаре, а не владу, да учине нешто на поправљању тог стања. Књига је одмах по појављивању преведена на немачки језик и објављена у Пешти.²²

16 <http://www.oxforddnb.com/templates/article.jsp?articleid=7522&back=-> [12. 04. 2013].

17 *Fallacies of the Eastern question*, by the rev. William Denton, M. A, Cassell Petter & Galpin, London, Paris & New York [1877].

18 W. Denton, *Servia and the Servians*, 45.

19 W. Denton, *Servia and the Servians*, vi.

20 W. Denton, *Servia and the Servians*, vii–viii.

21 *The Christians in Turkey*, by rew. W. Denton, M. A. Bell and Daldy, London, 1863.

22 *Die Christen in der Türkei*, von W. Denton, Druck von G. Emich, Buchdrucker der ung. Akademie, Pest, 1863.

Дентон је путовао и у Црну Гору и као резултат тог пута појавила су се два путописа у листу *Good Words*,²³ која су убрзо преводена на српски језик и објављена у часопису Вила за 1866 – 1867. годину.²⁴ Након десетак година, током Ослободилачких ратова, Дентон је своја запажања са ових путовања објавио у облику књиге коју је посветио Николи I, кнезу Црне Горе.²⁵

Боравак у Србији резултирао је исте 1862. године објављивањем књиге *Servia and the Servians*, настале од писама које је аутор слао својој породици; посвећена је његовој жени.²⁶ Књигу је приметио и Д. фон Келн (D. v. Kölln), свештеник немачке евангелистичке општине у Београду, који ју је превео на немачки и, што је још важније, прилагодио немачком читаоцу.²⁷ То „прилагођавање“ је представљало озбиљне интервенције, настале коришћењем стручне литературе, укључивањем података и информација добијених од научника који су се бавили овом проблематиком, личним увидом, познавањем и добијањем службених обавештења, или, како је сам истакао на насловној страни, на основу података које је „према другим изворима и властитом искуству слободно обрадио“. Значај овог превода на немачки је, поред тога што се круг читалаца знатно проширио и на оне који говоре и познају немачки језик, у томе што се књига појавила у време док је Србија водила дипломатску акцију да Турке протера из градова Србије.

Непосредно пре ратова за ослобођење појавило се и друго енглеско издање књиге *The Christians of Turkey*, допуњено од стране аутора, што се види и по делимично промењеном наслову.²⁸ Значај овог издања огледа се у чињеници да је у току ратова Србије са Османским царством, мало пре Берлинског конгреса који је скројио карту Европе, западној јавности скренуло пажњу на оно што хришћане подстиче и руководи да се буне против Османског царства у циљу поправљања свог положаја. Ово издање је дошло у време када су западне владе стајале на становишту да иза побуна стоје страни елементи. Под овим се подразумевао руски утицај, о чему ће бити више речи.

23 W. Denton, „A Visit to the Capital of Montenegro“, *Good Words*, Edinburgh, January 1866, 57–63; W. Denton, „A Ride through Montenegro“, *Good Words*, Edinburgh, September 1866, 636–644.

24 „Поход у престолници црногорској“, *Вила II*, бр. 4, 50–53; бр. 5, 66–71; бр. 6, 90–96, Београд 1866; „Неколико дана кроз Црну Гору“, *Вила III*, бр. 7, 97–99; бр. 9, 138–141; бр. 11, 174–177; бр. 12, 185–188; бр. 13, 203–206; бр. 14, 217–220, Београд, 1867.

25 W. Denton, *Montenegro, Its people and their history*, Daldy, Isbister & Co, London, 1877.

26 W. Denton, *Servia and the Servians*, Bell and Daldy, London, 1862.

27 *Serbien und die Serben: Mit einem Titelbilde under einer Karte*, von W. Denton: Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. V. Kölln, Verlag von Wiegandt & Grieben, Berlin, 1865.

28 W. Denton, *The Christians of Turkey, their condition under Mussulman rule*, Daldy, Isbister & Co, London, 1876.

Дентон је одмах по доласку у Србију примљен од стране митрополита Михаила, који му се захвалио на интересовању, као и на заузетом ставу. Митрополит Михаило је на Дентонов захтев написао препоруку која му је отварала врата широм Србије. Препорука је гласила:

„Господин Вилијам Дентон, један енглески свештеник, викар цркве Светог Вартоломеја у граду Лондону, тренутно путује по Истоку да би стекао боља сазнања и информације о државама православне цркве и са оваквим жељама путује кроз нашу земљу у намери да посети наше манастире.

Овим писмом, које му је дато по његовој жељи, ја га препоручујем свештенству и настојницима манастира по Србији, молећи их да га приме са хришћанским милосрђем када их посети, и да му дају, са свом љубазношћу, и у духу наше свете православне вере, све информације које имају везане за старине наше цркве.

У Београду 18/30. априла 1862. године.

Архиепископ Београда
и митрополит Србије
Михаило“.²⁹

Дентон је широм Србије љубазно дочекан, указана му је сва пажња и помоћ, због чега је по повратку у Енглеску посетио бискупа Лондона, који је у знак захвалности отпослао писмо митрополиту Михаилу пуно братске љубави.³⁰

На Дентона је посебан утисак оставило присуство турских војних гарнизона у Београду и градовима Србије. Непосредно по његовом одласку уследило је бомбардовање Београда од стране турског војног гарнизона,³¹ што му је, према његовим речима, дало још чвршћа убеђења у исправност сопствених ставова. Дентон се, међутим, није поуздао само у личне импресије, већ је долазио и до неких података које током боравка у Србији није могао сам сакупити. Подаци до којих је дошао потекли су од енглеских конзула, као и од других странаца који су живели у Турској.³² Питању бомбардовања Београда посветио је читаво тринаесто поглавље књиге *Servia and the Servians*.³³

Поред тешке ситуације у којој се налазио српски народ, Дентона је на овај корак нагнала и ситуација у Британији, где су политичари, част ретким

29 W. Denton, *Servia and the Servians*, 83.

30 *Исџо*, 84.

31 О бомбардовању Београда 1862. године види: *Života Đorđević, Čukur-česma 1862: studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Nolit, Beograd, 1983.

32 В. А. Дентон, *Крисијјани у Турској*, Нови Сад 1864, 3.

33 W. Denton, *Servia and the Servians*, 250–278.

изузецима, заузети својим партијским интересима, окретали главу од проблема хришћанске браће, а њихова влада подржавала је тиранију и постојање турске државе у Европи. Подршка коју је Британија пружила Турској након бомбардовања Београда 1862. године Дентона је још више учврстила у његовим ставовима.³⁴ Зато он не моли британску владу, већ се обраћа државницима и политичарима да зауставе овакво срамно понашање владе.³⁵ На то га је, свакако, навео и разговор са једним калуђером из манастира Раковица. Овај тридесетогодишњак љубазно је примио Дентона рекавши му да је доста читао о британској нацији, али да није имао прилике да се упозна и да разговара са неким Британцем. Пошто је добио одговор откуд Дентон и шта тражи у Србији, монах је приметио нешто занимљиво, што је донекле било и питање: како то да Енглеска, која је велика, највећа цивилизација, подржава једну такву државу као што је Турска, а насупротив Србији. Дентон, по сопственом признању, није могао да одговори монаху на овај „парадокс“.³⁶ Тражио је разлог за овакво понашање и по повратку у Енглеску нашао га је у непознавању ситуације од стране британског народа. Али више га је чудило непознавање ситуације од стране чланова енглеске владе, који су имали могућности да се распитају и сазнају право стање ствари. Међутим, британска влада не да то није радила, већ је праве податке крила од својих поданика. Од појединих конзула је сазнао да о тешком положају хришћана у Турској не смеју да пишу и да им је на то указано из министарства, а они који би се усудили да о томе шта напишу били су кажњавани. Не желећи да своју каријеру доведе у питање, многи конзули су прелазили преко таквог стања и затварали очи пред свакаким зулумима над хришћанима.³⁷

Дентон указује да је једина критика таквог односа према хришћанима дошла од стране Русије, односно министра спољних послова Горчакова. Он је маја 1860. године упутио ноту дворовима Европе, у којој их је упозорио на лоше стање хришћана које се стално погоршава, иако је Порта у последњих 30 година више пута исказала намеру да то поправи. Као посебно тешко Горчаков је навео стање у областима Босне, Херцеговине и Бугарске.³⁸ Он у ноти позива европске кабинете да заједничком акцијом приморају Порту да предузме одређене кораке за које се иначе декларативно залаже. Ово не би била интервенција, нити би нарушило углед и ауторитет Порте, већ треба

34 О британској подршци Турској види: Љубодраг П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1865–1862)*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2008, 203–231.

35 В. А. Дентон, *Крисијани у Турској*, 4.

36 W. Denton, *Serbia and the Servians*, 238–239.

37 В. А. Дентон, *Крисијани у Турској*, 6.

38 О устанку који је у Херцеговини трајао десет година са прекидима, види: Душан Берић, *Устаник у Херцеговини 1852–1862*, Просвјета, Билећа – Гацко 2007.

схватити као пријатељски корак свих влада које се залажу за очување целовитости Османског царства.³⁹ Реагујући на руску ноту, британски посланик у Цариграду, Булвер, позвао је своје конзуле да доставе мишљење о стању у Турској. Први који је то урадио, заборављајући на претходне инструкције, био је је конзул из Алепа, Скене. Он је описао стварно стање, због чега је дошао у незгодну ситуацију да је морао да мења извештај и да га усклађује са ставовима владе и мишљењем Булвера.⁴⁰ Ово је био само један од бројних примера, како каже Дентон, који показују однос британске владе према Османском царству и према положају хришћана у њему. Дентон је навео још један пример, који није служио на част британској влади. Тај пример је био везан за бомбардовање Београда 1862. године, након чега је британска влада изашла са нејасним обавештењем да су за то криви Срби.

Руководећи се свим овим чињеницама и другим бројним примерима које није навео, а имајући лични увид у тешку ситуацију хришћанског народа са којим се као англикански свештеник солидарисао, Дентон се латио посла да у једној књизи изнесе тежак положај хришћана. За то га је квалификовало добро познавање ситуације у Србији, на Балкану и у Османском царству. Као резултат појавила се књига *Serbia and Serbians*. Резултат ангажовања за обелодањивање истине о хришћанима у Османском царству било је појављивање књиге *Christians in Turkey* 1863. године.⁴¹ Овим двама књигама Дентон је сасвим другачије приказао прилике на Балкану и у Османском царству у односу на званичну британску политику. „Једна мисао влада у целој Турској, да је Енглеска неборима безсавестна савезница Султанова“, тврдио је Дентон на основу извештаја британских конзула из Османског царства.⁴² Ту политику је оличавао британски посланик у Цариграду Хенри Булвер, који је током 1862. године боравио у Београду и посредовао у склапању мира. Била је то круна његовог тромесечног ангажовања да се склопи мир између Србије и Османског царства. Због заштитничке улоге према Турској и због њеног одржавања у животу Булвер је назван „физикус (лекар) турског царства“.⁴³

У својим књигама, нарочито у *Christians in Turkey*, Дентон је, супротно ставовима и понашању британске владе, настојао да покаже колико је таква

39 В. А. Дентон, *Крисијани у Турској*, 7–8.

40 *Исио*, 10–11. Хенри Булвер (Henry Bulwer) (1801–1872) је био британски либерални политичар, дипломата и писац. У то време је био британски посланик у Цариграду (1858–1865), http://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Bulwer,_1st_Baron_Dalling_and_Bulwer, [13. 04. 2013]. О његовим ставовима према Србији и Источном питању види: Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија*, по регистру.

41 W. Denton, *Christians in Turkey*, Bell and Daldy, London, 1863.

42 В. А. Дентон, *Крисијани у Турској*, 31.

43 Види више у: Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија*, 233–270.

политика погрешна и колико је лоша ситуација у Османском царству, које је целокупно било у пропадању. Разлог за опадање Османског царства Дентон је видео у опустошењу његових бројних области, које је било израженије у Малој Азији и на Блиском истоку, где се земљорадничко становништво повлачило пред номадима. Дентон наводи извештаје Сениора, пруског конзула из Смирне и Фина, британског конзула у Палестини, који готово истим речима описују тежак положај хришћана у овим деловима царства.⁴⁴ Због таквог положаја и неповерења између муслимана и хришћана опада привреда, нарочито индустрија, која је добрим делом била у хришћанским рукама. Положај земљорадника је ипак био далеко тежи и зависио је не само од пљачкаша и разбојника који су од тога живели, већ и од чиновника царства који су настојали да се што више окористе насталом ситуацијом. Описујући како се убира порез, наилазимо на сличности са закупом десетка у Старој Србији, с тим што су у Косовском вилајету од убирања десетка користи имали локални арбанашки предводници, а на Блиском истоку чланови савета.⁴⁵

Опадање је видљиво у свим деловима Мале Азије, а од насеља напредују једино она у којима живе Грци. Опадање броја становника је велико; у оним градовима у којима је било по 3.000 становника, за 5-6 година их нема више од 2.000. Једини напредак који се десио био је за време владавине Мехмед Алија, који је у Сирији поставио Шериф пашу за цивилног и Ибрахим пашу за војног управника. Њих су Турци уз помоћ енглеске флоте протерали, након чега се вратила анархија и безакоње, а самим тим наступило и даље пропадање.⁴⁶ Дентон то илуструје бројем становника који је имала Смирна. Позивајући се на Карла Блунта, конзула у Смирни, Дентон каже да је овај град 1830. године имао 80.000 муслимана и 20.000 Грка. Међутим, 1860. године било је само 41.000 Турака и 75.000 хришћана.⁴⁷ По мишљењу Ј. Е. Блунта, иста ситуација је била и у Приштини, где Турци пропадају, нарочито они из виших слојева (трговци и земљовласници), док се хришћани уздижу.⁴⁸

Ипак, ситуација у царству није била добра по хришћане. Они су трпели разне врсте зулума, чак и убистава широм државе. Ово је Дентону било незамисливо: „Кад је у Цариграду, у престолници тога царства у присуству европске цивилизације такво стање ствари, да су ханови, илице и усамљена места опасна за несмотреног, да шта мора народ трпити у Србији, Бугарској или у Сирији поред они кућа греху и окаљању намењени“.⁴⁹

44 В. А. Дентон, *Крисијани у Турској*, 16–17.

45 *Исџо*, 18–19.

46 *Исџо*, 23.

47 *Исџо*, 25.

48 *Исџо*, 26.

49 *Исџо*, 30.

Један став хришћана је збуњивао Дентона – неповерење према хришћанским државама Европе, нарочито према Енглеској.⁵⁰ Дентон је тврдио да неповерење хришћана у Турској према Енглеској потиче од непружања помоћи. Од Француске нису очекивали помоћ, јер су на њу гледали као на заступника папства које има лош став према источним хришћанима. Аустрија је пропустила прилику да се наметне као њихов заштитник, а Русију су видели као некога ко се налази на самим границама и ко би их лако могао припојити својој држави, што би уништило народно осећање. Народ се у Енглеској учи да верује да су хришћани у Турској бунтовници, да желе оборити у корист Русије оно што Х. Булвер назива „трпеливом владом султановом“.⁵¹ Енглески политичари и влада били су у сталном страху да би Русија могла заузети Цариград и европски део Турске, због чега су стално спроводили антируску кампању.⁵² Сматрали су да им је боља слаба Турска, зависна од Британије, него јака независна Русија.

Фина умешаност Русије у збивања у Турској, нарочито у устанцима хришћана, била је тема која се често јављала на европским дворовима. На то Дентон одговара: „Народи су у Турској незадовољни, што знаду, да су нека права – најпростија права што их само човештво захтевати може – обећана, али да им султанска та права закрађује“.⁵³ Док год постоји угњетавање, нису потребне стране интриге да угњетене хришћане на незадовољство подстичу. Дентон је кривицу за устанке видео и у прокламованим реформама:

„Јер мада Хат-и-хумајум ни прочитан им није [хришћанима], то он ипак не може мртво писмо остати ... он пробуђује надежду, ал тако исто и мржњу код Грка. Они виде да су Турци навадни, обманљива обећања давати, које су савезничке силе за њи од Турске изискале. Услед тога су они сада још гори поданици султанови, него што су пре Кримског рата били“.⁵⁴

Са таквим ставом Запада – да је у збивања умешана Русија – Дентон се обрачунао и у књизи *Servia and the Servians*.⁵⁵ Незадовољство хришћана изазива и то што за њихово страдање нико не одговара. Дентон наводи, према сведочењу Роџера,⁵⁶ да је у једном округу за 19 година било 1100 убистава, а

50 *Fallacies of the Eastern question*, 10.

51 В. А. Дентон, *Крисијијани у Турској*, 33.

52 *Fallacies of the Eastern question*, 8–9.

53 В. А. Дентон, *Крисијијани у Турској*, 38–39.

54 *Исџо*, 39.

55 W. Denton, *Servia and the Servians*, 288.

56 Кореспонденција о злочинима у Сирији 1860. године – В. А. Дентон, *Крисијијани у Турској*, 39.

да нико није кажњен од стране суда. Нема лека за та убиства све док постоји неједнакост између Турака и хришћана и док се хришћанско сведочанство на суду не узима за веродостојно.

О стању у Босни из Сарајева је извештавао британски конзул Холмс. Он је писао: „Непрестано стижу вести о убијању Кристијана [sic], које, све да су неистините, показују немир и раздраженост“.⁵⁷ О стању у истој области јављао је и М. Зораб (Zohrab): „Уплив владин сваки дан слабији бива, а беснило и фанатизам Бошњачки муслимана [sic] бујно се подиже и развија“.⁵⁸ Дентон је за такво стање кривио султана и владу, који могу добити два непријатеља: хришћане, који су изгубили сваку наду да им се може поправити стање под овом владом, и муслимане, који на султанову владу гледају са презиром. По Дентону, Босни је требао неки енергични гувернер који би решио накупљене проблеме.⁵⁹

О стању у Манастиру (Битољу) извештавао је Калверт, који је начин да се поправи лоша ситуација у царству видео „[...] у томе [...] кад би непрекидно озбиљне, стварне доказе о добрим намерама својим давала“.⁶⁰ Када је Дентон након једног примера о страдању хришћана у околини Солуна и неприхватања хришћанског сведочења, упитао Калверта: „А хат-и-хумајум?“, мислећи на одредбе овог акта, Калверт му је одговорио: „Хат-и-хумајум не допире даље до 37 географских миља од Цариграда“.⁶¹ За лошу ситуацију у Босни и Херцеговини М. Зораб, конзул у Сарајеву, кривио је „неваљалство и поганлук турских официра и нижих чиновника“.⁶² Каква је корист од тог Танзимата? – пита се Дентон и затим наводи мишљење Челеби Јона: „Корист од њега – та што он сипа песак у очи страним посланицима у Цариграду, ко[ј]и су настојавали да се обнародује, и што се тим варају народи кристијански у Европи, читајући о том новинарска известија, и верујући у њи[x]“.⁶³ Дентон наводи више случајева као изразите примере неправде и свирепости које трпе хришћани. Неки од тих случајева преузети су из његових других дела о положају хришћана у овим деловима Европе.⁶⁴

Због овога не стоји оптужба Турске да до немира долази због деловања страних агената, већ због разних зулума које хришћани трпе, а обраћају се страним владама због неповерења у султанову владу.⁶⁵

57 *Исџо*, 40.

58 *Исџо*, 41.

59 *Исџо*.

60 *Исџо*, 42.

61 *Исџо*, 43.

62 *Исџо*, 45.

63 *Исџо*, 48.

64 *Исџо*, 50, W. Denton, *Servia and the Servians*, 288–292.

65 В. А. Дентон, *Кристијани у Турској*, 51.

Лош положај хришћана, по Дентону, није само резултат непоштовања и кршења закона, већ се његови корени налазе у шеријатском законодавству које их негативно издваја од муслимана. Дентон за такав став наводи извод из Мулкте и тврди да се са прокламованим реформама положај хришћана није променио на боље зато што се кадије и судије придржавају ових прописана који су за њих неоспориви ауторитет, чак већи и од султана. За хришћане је по шеријату предвиђен положај робова. „Гоњени за живота, вечити робови, и то ‘не само робови, но такви робови, на које господар њиов мрзи’, прати их гоњење, мржња и презирање и у гроб“. Колико се та мржња манифестовала и на умрлима сведочи један „сертификат“ који су хришћани у области Карса морали да имају пре сахрањивања. У њему стоји: „Потврђујемо свештенику цркве св. Марије, да се гадно, труло, смрдно тело оног раје, што је данас проклет, у земљу затрпати може“.⁶⁶

Ту и такву Турску подржавале су на штету хришћана европске велике силе са запада. Тај парадокс, као што смо видели, био је Дентону неразумљив. Ипак, европске земље нису могле остати потпуно по страни, јер су зулуми над хришћанима били све присутнији. За услуге учињене Турској европске земље су тражиле одређена права за хришћане. Те олакшице тражене су 1839. године, затим 1856, али никада нису биле испуњене. Суштина захтева сводила се на неколико ставки:

- 1) Сведочење хришћанина мора се прихватити као сведочење муслимана,
- 2) Право је хришћана да поседују земљу и да је не морају напустати због жеље суседа муслимана,
- 3) Једнако опорезивање, како за хришћане, тако и за муслимане,
- 4) Да се и хришћани примају у војску и да им је дозвољено ношење оружја,
- 5) Да се престане са насилним превођењем хришћана у ислам.⁶⁷

Када се поставило питање тешког положаја хришћана, британски посланик Булвер је разаслао писмо конзулима, у којем их је, поред осталог, питао и да ли се прима сведочење хришћана, и ако се не прима да се наведу случајеви у којима се то десило. Конзули су му одговорили готово истоветно, међу њима и конзул у Приштини Ј. Е. Блунт, који је написао да се сведочење хришћана не прима, осим у случајевима када обе парничне странке нису муслимани. Исти је био одговор и конзула Зораба из Сарајева, као и конзула из других делова царства.

Честа појава у Османском царству је и отмица хришћанских девојака, или само њихово напастовање. Наводећи овакве примере, Дентон се позива на М. Лонгворта, конзула у Београду, раније у Битољу. На овај злочин

⁶⁶ *Исџо*, 53.

⁶⁷ *Исџо*, 54.

Турци и муслимани су наведени зато што се на тај начин ослобађају следеће војног рока. Наиме, уколико муслиман отме хришћанку и преведе је у ислам, бива ослобођен позива у војску. Овај злочин остаје некажњен, јер сви случајеви не доспевају на суд. А у онима који дођу до суда, уколико је девојка променила веру, она не сведочи, а уколико није, њено се сведочење као хришћанке не узима се у обзир, па је епилог исти.⁶⁸

Дентон је критиковао владу Енглеске која „подржава целокупност Турске“, а заузврат добија обећања у виду разних фермана која никада нису била испоштована.⁶⁹ Указујући на одредбе Танзимата, Хати-хумајума из 1839. и Хати-шерифа из 1856. године, он говори да се њима хришћани изједначавају у правима са муслиманима, али да је то само „празно слово на папиру“, јер ти фермани нису ни обнародовани широм Османског царства, па се са спровођењем њихових одлука није ни почело.⁷⁰ Управо за изједначавање права хришћана и муслимана залагао се Дентон и Друштво Источног питања (The Eastern question Association) којем је припадао: „Ми желимо да видимо ове народе како имају сигурност живота и имовине, слободу да раде и привређују и пристојна права за њихове породице“.⁷¹

Једна од одлука која је изједначавала хришћане са муслиманима дозвољавала је да и они поседују своју земљу. Како је ово било спорно, британски посланик Х. Булвер је од својих конзула затражио да му одговоре да ли се ова одлука поштује, односно да ли хришћани могу да купују земљу. Одговори конзула из разних делова Османског царства били су готово истоветни: хришћани могу купити земљу, али су приликом куповине толико оптерећени разним потраживањима, па чак и претњама, нарочито уколико земљу купују од Турчина, да није било исплативо да улазе у тај посао. Често се након окончаног посла дешавало да хришћанин изгуби новац, а не реализује право на „купљену“ земљу. Дентон наводи бројне изјаве британских конзула које су поводом овог питања доспеле до Булвера.⁷²

Иста је ситуација и са прикупљањем данка и десетка. Мада је положај сељака (и хришћана и мухамеданаца) тежак, у тежем положају је био хришћанин. Муслиман је имао бар формалну могућност да се за учињену неправду приликом сакупљања ових намета жали суду, док је хришћанин није имао. Нарочито је био тежак положај хришћана на чифлицима, који су због својих обавеза и нагомиланих дугова према агама били у готово робовском положају. То се види по сачуваним подацима приликом продаје

68 *Исџо*, 62.

69 *Исџо*, 63–64.

70 *Исџо*, 65.

71 *Fallacies of the Eastern question*, 4.

72 В. А. Дентон, *Крисијани у Турској*, 66–67.

чифлука, када сељаци који се налазе на њему, са свим покућством и стоком, прелазе у посед новог власника.⁷³

У жељи да реши неправилности у раду неких паша, Порта је почела да шаље поједине људе из Цариграда да контролишу локалну власт. И шта се дешавало? Често су гори људи контролисали боље од себе, па се ситуација на тај начин није поправљала.⁷⁴

Хришћане је оптерећивао и данак који су плаћали држави, али не његов износ, већ начин на који је порез сакупљан. Познато је да је у Турској сакупљање пореза давано у закуп (илтизам), што је пружало прилику за разне малверзације. Најчешћа је била што се порез сакупљивао по минималној цени, а закупи су настојали да уберу што више. На тај начин држава је закидана, а раја се непотребно доводила у тежак положај. Да би сакупио већи порез, купац је са собом водио бројну пратњу коју је требало хранити и издржавати, што је био додатни напор и трошак. Зато Дентон каже: „Доказано је да трошкови илтизма скупитеља десетка, увек толико износе колико и сам десетак, и тако кристијани морају два десетка давати“.⁷⁵

Сумирајући податке о тешком положају хришћана, Дентон каже:

„[...] оптерећени данцима државним, глобљени неситим закупицама данка; без помоћи код суда ди им се свадочба не прима; изиграни и исмејани обећањем заштите од стране султанове, које се никад испунило није – ето то је судбина кристијана, то је жалосно стање оног народа, који више од две трећине житеља европске Турске и знатан број у Малој Азији и Сирији сачињава – ето то је судбина, очајна судбина његова“.⁷⁶

Још једно неиспуњење обавеза Дентон види у неузимању хришћана у војску, иако је Хати-хумајумом из 1839. и Хати-шерифом из 1856. године то предвиђено.⁷⁷ У складу са турском праксом, то је послужило за нове намете, па је хришћанима уведен данак плаћања откупа од војске, иако они то нису желели. На Булверово питање конзулима да ли хришћани више воле служити војску или се данком откупити, конзули, међу којима и Блунт из Приштине, одговорили су да сви хришћани, нарочито они са села, више воле ићи у војску него плаћати данак на име откупа. Ово је само још једна од превара коју је Порта учинила захтевима европских сила.⁷⁸ То је и разлог

73 *Исџо*, 68–69.

74 *Исџо*, 70–71.

75 *Исџо*, 72.

76 *Исџо*, 73.

77 Уп. *Fallacies of the Eastern question*, 7.

78 В. А. Дентон, *Кристијани у Турској*, 73–75.

што су хришћани били неповерљиви према прокламованим реформама – на основу свог животног искуства очекивали су да ће се из њих изродити нешто лоше. У том извртању циљева реформи значајну улогу играле су дипломате западних земаља, међу којима предњачи Хенри Булвер. По Дентону, питања која је Булвер као британски посланик послао својим конзулима, показују његово слабо познавање Турске, и(ли) његов „безсрам“.⁷⁹

Дентон је налазио узроке за лоше стање хришћана у турској власти и власти европских држава, али је кривицу видео и у самом муслиманском начину привређивања. Његове књиге обилују примерима који показују економско и физичко пропадање Турака. По њему, „европски Турци не производе ништа, они живе само од грабежи и глобе коју кристијанима чине. А кад то не могу чинити, онда се иселавају или изумиру. Турска би сила у Бугарској и Румелији могла сама по себи пасти, без икаквог насилног завојевања, као што се то у Србији и кнежевинама догодило“.⁸⁰ Разлика између хришћанских и муслиманских насеља била је видљива широм царства. О стању у Старој Србији Дентон по овом питању каже: „Господин Блунт, конзул енглески у Приштини каже истина у свом известију, да сељаци кристијани имају неке мане, које Турци имају, али ипак додаје: кристијанско село изгледа уопште боље и чистије него турско, дворишта су им обично у бољем реду и много су одевенији од турски[х] сељака“.⁸¹

Оптужујући турске власти за лоше стање и покоље који се дешавају у Османском царству, Дентон прихвата мишљење више енглеских конзула, који кривце виде у чиновницима. Уједно, критикује као погрешна малобројна мишљења која за лошу ситуацију оптужују турски народ. С тим у вези, он каже: „Један [британски] конзул изриком каже да се фанатизам Турака никад пре не појављује, док се фанатизам гувернатора турског не покаже“.⁸² У Енглеској се тада заборављало да у Османском царству не живе само Турци, већ и Срби, Грци, Бугари и други.⁸³ Дентон наводи улогу коју су турски војници имали у покољима у Сирији. Они те покоље нису извршили, али су хришћанима одузели оружје и натерали их да напусте и поруше своје утврђене положаје, а потом отварали пролазе Друзима, који су починили злочине. Сви турски чиновници, војни и цивилни, били су по казни премештени, али на боље или исте положаје.⁸⁴ Чак и онда када је Турска под притиском Европе осудила Тахир пашу, предводника покоља у Сирији, казна се није поштовала. Тахир паша је првобитно осуђен на смрт, али му је казна

79 *Исио*, 76.

80 *Исио*, 79.

81 *Исио*, 86.

82 *Исио*, 88.

83 *Fallacies of the Eastern question*, 4.

84 В. А. Дентон, *Кристијани у Турској*, 88.

преиначена у доживотну робију. Међутим, по сведочењу британског конзула др Сандвита, казну није издржавао у затвору, већ је слободно живео у велелепној палати.⁸⁵ Очигледна је сличност са ситуацијом у Старој Србији и потрагом за оружјем у Ибарском Колашину, коју су вршили Арбанаси под заштитом и покровитељством турских војних одреда.

У Енглеској је постојала јака струја, нарочито међу трговцима, која се залагала за целовитост Турске због сталног повећања трговинске размене. Супротстављајући се њима, Дентон наводи да им је мишљење погрешно, јер је у обзир узета целокупна територија Османског царства. Ту су се убрајале некадашње турске територије, које он зове подунавским кнежевинама: Србија, Влашка, Молдавија. Оне су биле полуслободне. Дентон наводи пример Србије, која је веома лоше представљена у говору државног подсекретара, тврдећи да се ова земља ослободила турског јарма плаћајући скупу цену тридесетогодишњег рата. И поред тога, она није потпуно слободна, већ полузависна, што се огледа у плаћању малог данка и присуства пет турских гарнизона у градовима. Напредак Србије у односу на Турску Дентон види у порасту броја становника, као и у изграђеним путевима.⁸⁶ Иако мала по обиму, она је тада имала десет пута више изграђених путева него било која турска провинција. Вредност земље била је 100 пута већа него у Малој Азији. „То су знаци напретка који бранитељима Турске нису пријатни и зато је Србија предмет непрестаног нападања њи[х]овог“.⁸⁷

У Енглеској пребацују кнезу Михаилу што је извршио реформу и формирао народну војску.⁸⁸ Заборавља се положај у коме се Србија у то време налазила окружена турском војском. Србија је имала 3.000–4.000 војника, док је турска посада у њеним градовима бројала 8.000. Поред тога, Турска је у Босни имала 20 батаљона војске, а у Бугарској се налазио најбољи турски генерал, крећући се према Херцеговини да угуши устанак који је избио због „грабљивости Хаџипашине, чиновника портиног“.⁸⁹ Један од највећих заговорника целовитости Турске, Лејер, пребацивао је Србији што тражи оружје када јој положај гарантују велике европске силе. Дентон је то прокоментарисао речима: „Када може вук нокте и зубе

85 *Исџо*, нап. 3.

86 Уп. *Fallacies of the Eastern question*, 13.

87 W. Denton, *Servia and the Servians*, 248–249.

88 Види: Михаил М. Обреновић III. Князь Србскій, по саслушању Св.-Преображенске ванредне народне скупштинине, а у сајласію са Совейомъ ойределили смо и ойределяемо: Усїроєніє народне войске; Живота Ђорђевић, Срїска народна војска 1861–1864, Народна књига, Београд 1984.

89 О устанку у Херцеговини вид. Душан Берић, *Усїџанак у Херцеїовини 1852–1862*, Просвјета, Билећа – Гацко 2007.

своје оштри, како се може овцама замерити, што се старају за сигурност своју“.⁹⁰ У свом говору Лејер се послужио реториком, али и предметом који је стални изазивач страха на западу – Русијом, која је, како Дентон примећује, „подметнута као тичије страшило“. Дентон затим даје праву слику како је то оружје купљено, наводећи да је првобитно требало да буде набављено из Енглеске, али је објавом подсекретара Лејера спречена та трансакција. Након тога, кнез Михаило је оружје поручио и добио из Русије.⁹¹ Радило се о зајму од 300.000 дуката, који је добијен од Русије за набавку пушака.⁹²

Много прецизнију слику о саставу и бројном стању војске и милиције Дентон је дао у свом другом делу *Servia and the Servians*, наводећи да Србија има око 4.000 плаћених војника, већином пешадије, мали артиљеријски корпус и две стотине коњаника. Одреди сталне војске били су у Београду и Крагујевцу, где се налазила и артиљерија. Осим тога, српску војску сачињавала је и резерва, тако да су српске снаге бројале укупно око 150.000 војника, што је респектабилна одбрамбена снага, али не и офанзивна.⁹³

Дентон наводи још један пример директног и, најблаже речено, непоштеног мешања Енглеске у збивања на Балкану. Након Кримског рата била је формирана комисија са задатком да реши нека спорна питања између Османског царства и Црне Горе. Из Енглеске је тада био упућен и један официр, некадашњи конзул у Сарајеву. Комисија је пропутовала Црном Гором и том приликом видеде начине и путеве којим се ова мала држава бранила од далеко моћније Турске. Тек што је комисија завршила свој посао, дошло је до новог рата између ове две државе. Из Британије је у Турску, као помоћ при штабу Омер паше, упућен управо онај члан комисије који је детаљно био упознат са путевима одбране Црне Горе. Ма колико ова прича била невероватна, она је потврђена од *Тајмсовој* дописника у извештају од 31. августа 1862. године: „[...] једине поуздане скице о бојном терену које употребљавају [Турци] имају захваљујући г. Куршилу, комесару Њеног Величества у земљи овој. Без његови[x] скица и лични[x] познавања бојног поља никуд се маћи не би могли“.⁹⁴ Сваки коментар је сувишан. Веродостојност ове приче се није доводила у питање. Питање веродостојности се поставило након две године, што је Дентона навело да упита: „Да ли има икаквог закона који овим поступком комесара нашег погажен није?“ Најгорим од свега сматра што се после овога говори о „руским агентима“ и „страним интригама“ које доводе до побуна хришћана

90 В. А. Дентон, *Крисијани у Турској*, 94–95.

91 *Исцо*, 94–95.

92 *Историја српског народа*, књ. V-1, СКЗ, Београд 1981, 295 (Јован Милићевић).

93 W. Denton, *Servia and the Servians*, 247–248.

94 В. А. Дентон, *Крисијани у Турској*, 98.

у Турској.⁹⁵ У енглеској јавности је, такође, било веома присутно мишљење проистекло из владине политике – да иза хришћанских побуна у Османском царству стоје „руске интриге“.⁹⁶

Да Дентон није неки авантуриста и пркосник у завади са својом државом, коју критикује у целој књизи о хришћанима у Турској, сведочи реченица: „Али ја не смем више о овом предмету говорити; јер за онога ко[ј]и своје отачаство с највећом ватром љуби, не може ништа мучније бити, него овако и овим подобно откривање ужасног вероломства“.⁹⁷

Када је почео да пише књигу, Дентон се руководио мишљу да у њој наведе и српске извештаје који говоре о тешком положају хришћана у Турској. Међутим, од такве идеје је одустао јер би књига била преобимна. С друге стране, иако ови извештаји нису мање веродостојни од енглеских, у Европи се више веровало британским него српским конзулима. Поред тога, то су били извештаји уважених британских дипломата, који су своја сазнања о Турској стекли боравећи и путујући више година по овој земљи.⁹⁸

У искреној намери да британској јавности скрене пажњу на тежак положај хришћана, Дентон је објавио више књига које се баве овом проблематиком. Сматрајући да је задржавање само на Србији један узан круг, тему је проширио на све хришћане Османског царства. У књизи *Крисџијани у Турској* он је у сталној комуникацији са енглеским политичарима, махом са најодговорнијим и најбољим познаваоцима ситуације у Турској. То је, у првом реду, енглески посланик у Цариграду Х. Булвер.

Књига *Крисџијани у Турској* има више циљева. Један је да разоткрије незнање које постоји у Енглеској у погледу положаја хришћана у Османском царству. Ту Дентон приступа као историчар и у књигу уноси запажања људи присутних на терену, оних којима је посао управо то – да осматрају ситуацију и да о томе информишу своју владу. Следећи циљ је разрачунавање са енглеском политиком, која се по њему неоправдано и неморално држи зацртаног става, оличеног у флоскули „целокупност Турске“. Он се ту жестоко обрушава на посланика Булвера и на његово писмо, настало као реакција на допис Горчакова, у коме тражи да британски конзули из разних делова Турске одговоре на питања која су више него јасна. Дентон се ту не задржава, већ својим петицијама упућеним Дому лордова настоји да анимира оне који одлучују о енглеској политици и доносе другачије одлуке у односу на његове ставове. Сводећи своје мишљење, Дентон каже да је дошло крајње време да Енглеска промени своју политику, која више њих понижава него што Турцима користи.⁹⁹

95 *Исџо*, 99.

96 *Fallacies of the Eastern question*, 12.

97 В. А. Дентон, *Крисџијани у Турској*, 99.

98 *Исџо*, 100–101.

99 *Исџо*, 104.

Објављени извори

- Батаковић 1988: Д. Т. Батаковић, *Савременици о Косову и Меџохији 1852–1912*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Denton 1862: W. Denton, *Servia and the Servians*, Bell and Daldy, London.
- Denton 1863: W. Denton, *The Cristians in Turkey*, Bell and Daldy, London.
- Denton, Cölln 1863: W. Denton, *Die Christen in der Türkei*, Druck von G. Emich, Buchdrucker der ung. Akademie, Pest.
- Дентон 1864: В. Дентон, *Крисијани у Турској*, Епископска књигопечатња, Нови Сад.
- Denton, Cölln 1865: W. Denton, *Serbien und die Serben: Mit einem Titelbilde under einer Karte*, Verlag von Wiegandt&Grieben, Berlin.
- Denton 1876: W. Denton, *The Cristians of Turkey, their condition under Mussulman rule*, Daldy, Isbister & Co, London.
- Denton 1877: W. Denton, *Fallacies of the Eastern question*, Cassell Petter & Galpin, London, Paris & New York.
- Denton 1877: W. Denton, *Montenegro, Its people and their history*, Daldy, Isbister & Co, London.
- Denton 1888: W. Denton, *England in the Fifteenth Century*, George Bell and sons, London.
- Михаил М. Обреновић III. Князь Србскій, по саслушању Св.-Преображенске ванредне народне скупштине, а у сагласію са Советомъ определили смо и определуемо: Устроение народне войске [1861].
- Ристић 2004: Х. С. Ристић, *Плач Сѣаре Србије*, Дом културе Свети Сава, Хвосно, Исток – Лепосавић.

Штампа

- Вила II, бр. 4, 5, 6, Београд 1866.
- Вила III, бр. 7, 9, 11, 12, 13, 14, Београд 1867.
- Denton 1866: W. Denton, „A Visit to the Capital of Montenegro“, *Good Words*, Edinburgh.
- Denton 1866a: W. Denton, „A Ride through Montenegro“, *Good Words*, Edinburgh.
- Радевић 1985: М. Радевић у *Весник. Орѣан савеза удруженој љавославној свеиѣен-сѣва Јуѣославије*, бр. 745 и 746, септембар и октобар 1985. године.

Литература

- Берић 2007: Д. Берић, *Усѣанак у Херцеѣовини 1852–1862*, Билећа – Гацко: Просвјета.
- Ђорђевић 1983: Ђ. Ђорђевић, *Ќикур-ѣсма 1862: studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Nolit, Beograd.
- Ђорђевић 1984: Ж. Ђорђевић, *Срѣска народна војска 1861–1864*, Народна књига, Београд.

- Енциклопедија српске историографије*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1997.
- Зарковић 2008: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.
- Историја српског народа*, књ. V-1, 1981, Српска књижевна задруга, Београд.
- Медаковић 1982–1983: Д. Медаковић, „Вилијам Дентон – један заборављени сведок о Србији у XIX веку“, *Balkanica*, бр. 13-14, Балканолошки институт, Београд.
- Ортајли 2004: И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Ристић 2008: Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1865–1862)*, Балканолошки институт САНУ, Београд.
- Секулић 2004: В. Секулић, „Векови нашег страдања“, Хаџи Серафим Ристић, *Плач Сјара Србије*, Дом културе Свети Сава, Хвосно, Исток – Лепосавић.
- Терзић 2012: С. Терзић, *Сјара Србија (XIX – XX век). Драма једне цивилизације, Рашка, Косово и Мешохија, Скопско-џејтовска обласи*, Православна реч, Историјски институт, Нови Сад – Београд.

Интернет

- <http://www.oxforddnb.com/templates/article.jsp?articleid=7522&back=>, [12. 04. 2013].
- [http://en.wikisource.org/wiki/Denton,_William_\(1815-1888\)_\(DNB01\)](http://en.wikisource.org/wiki/Denton,_William_(1815-1888)_(DNB01)), [12. 04. 2013].
- http://www.hymnary.org/text/be_thyself_a_nobler_gospel, [13. 04. 2013].
- http://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Bulwer,_1st_Baron_Dalling_and_Bulwer, [13. 04. 2013].

Vesna ZARKOVIĆ

THE FIGHT OF WILLIAM DENTON FOR THE CHRISTIAN'S POSITION IMPROVEMENT IN THE BALKAN, AND OSMAN'S EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

William Denton (1815-1888), the priest of Anglican's Church, vicar of the Church of St. Vartolomey in London, came in the spring of 1862 in Serbia with the aim to be acquainted with this country little known to the British's. As the priest, he was especially interested in the position of the Orthodox Church not only in Serbia, but within the whole Osman's Empire as well. As the Englishman, he was struck by the situation in Serbian towns in which Turkish garnizones had been situated. A cordial reception during the sightseeing resulted in letters sending to his family in Great Britain. Those letters were collected and published in his book after his way back home. Little after his leaving of Serbia, there was bombing of Belgrade, which gave him the incentive to dedicate the whole chapter to that event. Nevertheless, more than Turkish bombing, he was upset with the attitude of the British government which had supported Turkey. The personification of such policy was Henry Bulwer, British deputy in Tsar Grad, and mediator in negotiations between Serbia and Osman's Empire in 1862, who was called „Physicus of Turkish Empire“ due to his commitment for Turkey and its survival. In order to reveal the British policy and indicate difficult position of Christians throughout of Osman's Empire Denton published in 1863 the book *Christians in Turkey*. The presented data accompanied by the testimony of British consuls from many places of Osman's Empire raised the interest not only in Britain, but out of it as well. The book was translated into German language, and published the same year in Budapest, and the next, 1864; it was translated into Serbian language and published in Novi Sad. In the next 1865 year, the book *Servia and Servians* was translated into German language, so that thanks to Denton a great part of Europe was able to be acquainted with the real condition and position of the Orthodox Christians and Serbian people in Osman's Empire and out of it.

Key words: William Denton, Serbs, Christians, Osman's Empire, 19th century, Great Britain.

Раd је предат 10. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.